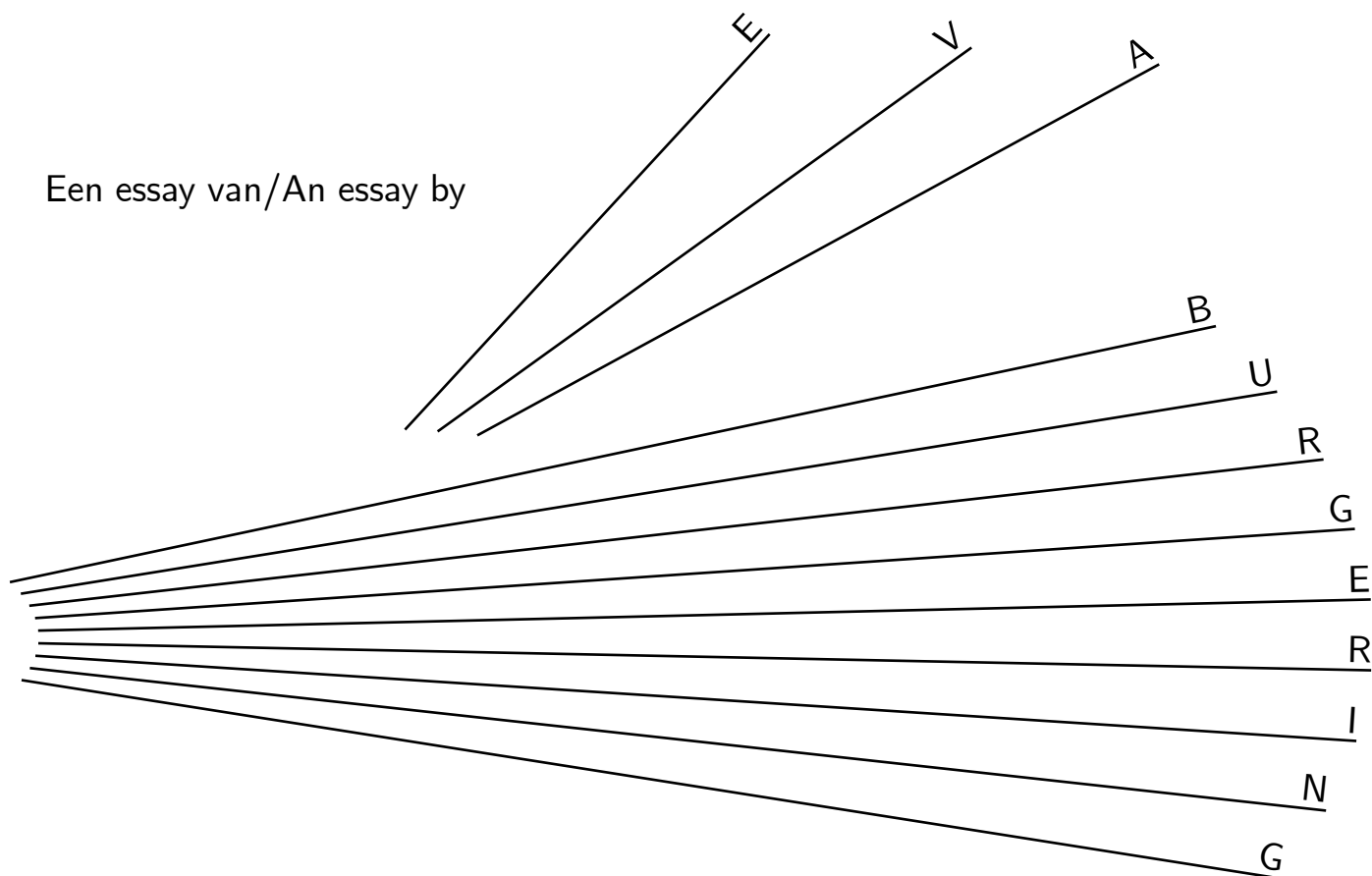

SPOREN VAN HET ONZICHTBARE

Een essay van/An essay by

Deze publicatie is gemaakt door Nest, als onderdeel van de tentoonstelling *Cycle, Portal, Path*.
This publication was made by Nest, as part of the exhibition *Cycle, Portal, Path*.

TRACES OF THE INVISIBLE

NEST

De Constant Rebecqueplein 20b
2518 RA Den Haag
The Netherlands
+31 70 3653186
www.nestruimte.nl
info@nestruimte.nl

OPENINGSTIJDEN TIJDENS TENTOONSTELLINGEN

do/vr 13:00 – 20:00 uur
za/zo 13:00 – 18:00 uur

Regulier: €5,-
Studenten/CJP/ICOM/Museumkaart/
Ooievaarspas/65+ / <18/Nestor: €0,-

OPENING HOURS DURING EXHIBITIONS:

Thu/Fri 13:00 – 20:00h
Sat/Sun 13:00 – 18:00h

Regular: €5,-
Students/CJP/ICOM/Museumkaart/
Ooievaarspas/65+ / <18/Nestor: €0,-

COLOPHON

This publication was made by Nest, as part of the
exhibition *Cycle, Portal, Path*.

CURATORS

Eva Burgering
Clara Ronsdorf

ESSAY

Eva Burgering

TRANSLATION ESSAY AND ARTIST TEXTS

Robert van de Walle, Eleonor Jap Sam

GRAPHIC DESIGN

Bart de Baets

TEAM NEST

Heske ten Cate, artistic director
Samira Ben Messaoud, business manager
Clara Ronsdorf, program, editor and education
Eva Burgering, junior curator
Daphne Verberg, head of production
Tim Hollander, marketing and communication
Ana Francisca Costa, administration

Tobias Lengkeek, technical department

Asia Maria Andreolli, intern
Anna Odink, intern
Vera Sonneveld, intern

TECHNICAL TEAM

Josef Braumann
Maarten Keus
Arthur Jules

Cycle, Portal, Path is made possible with the support of

Mondriaan Fonds
Gemeente Den Haag
Iona stichting
Stroom Den Haag
Prins Bernhard Cultuurfonds

ARTISTS

Loie Hollowell
Kyara van Meel
Jochem Mestriner
Katja Novitskova
Remco Osório Lobato
Molly Palmer
Buhlebezwe Siwani
Emma Talbot
Jennifer Tee
Johanna Unzueta
Ulla Wiggen

WITH SPECIAL THANKS TO

Kunstmuseum Den Haag
KM21
Laura Stamps
Yasmijn Jarram
No Man's Art Gallery
Iona Stichting
Galerie AKINCI
Galerie Onrust
Galerie Fons Welters
Galerie Buchholz
Statens Konstråd

Hilma af Klint in haar studio in Hamntgen, Stockholm, 1895, Courtesy Hilma af Klint Foundation

SPOREN VAN HET ONZICHTBARE

Go calmly on your way. Dit waren de allereerste woorden die Hilma af Klint ontving van een geest die tot haar sprak. Een simpel advies, wat eenieder misschien schouderophalend aan zich voorbij zou laten gaan. Zo niet voor Af Klint, de Zweedse kunstenaar die leefde van 1862 tot 1944, op wie de woorden indruk maakte: gestaag werkte ze aan wat haar levensproject zou worden. In de roerige tijd waarin ze leefde, doorspekt van spiritualisme, oorlog, baanbrekende uitvindingen en een veranderend landschap, wijdde Af Klint haar leven volledig aan het ontvangen en bestuderen van boodschappen van haar *spirit guides*, die haar aanstuurden om de boodschappen niet alleen in tekst om te zetten, maar ook in kunst. Hilma werkte hard aan haar onderzoeksoeuvr van meer dan 1.300 schilderijen en 26.000 pagina's tekst gedurende haar leven, maar besloot vlak voor haar dood dat de tijd waarin ze leefde nog niet klaar was voor haar inzichten.¹ Ze instrueerde haar nabestaanden om haar levenswerk tot twintig jaar na haar overlijden in 1944 op te bergen. Pas in 1986, tweeënveertig jaar na haar dood, bereikten de levensgrote, kleurrijke schilderijen en tekeningen van Hilma af Klint het grote publiek.

1. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 1.

Vandaag de dag is het werk van Hilma af Klint populairder dan ooit. Haar solotentoonstellingen breken bezoekersrecords, haar werk wordt gretig opgenomen in groepstentoonstellingen en reist in replica's de wereld over op posters, schriftjes en ansichtkaarten. Zou Af Klint haar werk voorbestemd hebben voor deze tijd? Is de tijd waarin wij nu leven rijp voor haar kosmische wereldbeeld, de sociale revolutie die ze wilde ontketenen en de verborgen boodschappen en symboliek die haar levensgrote werken bevatten? Nu aanbeland in opnieuw een onstuimige tijd vol crises, ecologische teloorgang, geopolitieke spanningen en technologische stroomversnellingen, wordt Hilma af Klint met open armen ontvangen. In het licht van de actuele crises die wereldwijd plaatsvinden, worden lang gekoesterde aannames over kunst, politiek, gender, de natuurlijke wereld, religie en zelfs de aard van tijd uitgedaagd. Juist nu veel mensen op zoek zijn naar betekenis en nieuwe perspectieven, biedt het werk van Hilma af Klint een spannende uitnodiging om te heroverwegen wat lange tijd als vaststaand beschouwd werd.

De tentoonstelling *Cycle, Portal, Path* onderzoekt de sporen van Af Klint binnen de hedendaagse kunst. Zijn er naast parallellen tussen haar tijd en het heden ook overeenkomsten tussen kunstenaars die zich laten inspireren door Hilma, op

Hilma af Klint in her studio in Hamntgen, Stockholm, 1895, Courtesy Hilma af Klint Foundation

TRACES OF THE INVISIBLE

Go calmly on your way. These were the very first words that Hilma af Klint received from a spirit that spoke to her. A simple advice, which most people would perhaps ignore with a shrug. Not af Klint, however, the Swedish artist who lived from 1862 to 1944, and on whom these words made an impression: she worked steadily on what would become her life's project. In the turbulent times in which she lived, permeated by spiritualism, war, groundbreaking inventions and a changing landscape, af Klint devoted her life entirely to receiving and studying messages from her spirit guides, who encouraged her to convert the messages not just into text, but into art as well. Hilma worked hard on her research oeuvre of more than 1,300 paintings and 26,000 pages of text during her life, but decided shortly before her death that the time in which she was living was not yet ready for her insights.¹ She instructed her heirs to store away her life's work until twenty years after her death in 1944. Only in 1986, forty-two years after her death, Hilma af Klint's life-sized, colourful paintings and drawings reached the public eye.

1. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 1.

Nowadays, Hilma af Klint's work is more popular than ever. Her solo exhibitions attract record numbers of visitors, her work is eagerly included in group exhibitions, and travels around the world on posters, notebooks and postcards. Could af Klint have predestined her work for this time? Is the time in which we are living ready for her cosmic worldview, the social revolution that she wanted to unleash and the hidden messages and symbolism that her life-sized works contain? She has now entered what is once more a turbulent time, full of crises, ecological destruction, geopolitical tensions and rapid technological developments, and Hilma af Klint is received with open arms. In the light of the current crises that are taking place globally, long-cherished assumptions about art, politics, gender, the natural world, religion and even the nature of time are being challenged. Precisely nowadays, when many people are looking for meaning and new perspectives, Hilma af Klint's work offers an exciting invitation to reconsider what was long considered to be self-evident.

The exhibition *Cycle, Portal, Path* examines af Klint's traces within contemporary art. In addition to the parallels between her time and the present, are there also similarities between artists who have been inspired by Hilma, who work in the same way or focus on similar themes? Who, just like Hilma, go calmly on their way amid a world that seems to be on fire?

eenzelfde manier werken of zich richten op dezelfde thema's? Die, net als Hilma, zich *calmly on their way* bewegen te midden van een wereld die in brand lijkt te staan?

De tentoonstelling laat zien dat er talloze kunstenaars, bewust of onbewust, in de voetsporen van Af Klint treden en voortborduren op haar oeuvre, werkwijze en visie. Aan de hand van *Cycle*, *Portal* en *Path*, subthema's die drie verschillende aspecten van Af Klints artistieke praktijk belichamen, wordt haar werk in een hedendaagse context geplaatst. Deze intergenerationele tentoonstelling laat zien dat Hilma af Klint nooit ver weg is geweest en de ecologische, spirituele en technologische urgentie van haar werk meer invoelbaar is dan ooit tevoren.

Hilma af Klint – *The Evolution, The WUS/Seven-Pointed Star Series, Group VI, No. 14*, 1908, Courtesy The Hilma af Klint Foundation

CYCLE

“Where war has torn up plants and killed animals there are empty spaces which could be filled with new figures, if there were sufficient faith in human imagination and the human capacity to develop higher forms.”² — HILMA AF KLINT

2. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 226.

Voor Hilma was alles constant in beweging. Af Klint begon haar artistieke carrière als landschapsschilder en keek graag naar de natuur en de metamorfoses die zich hierbinnen continu afspelen. De cyclus van het leven, de transformatie van organismes, de fases van geboorte tot dood die iedereen doorloopt en ons met elkaar verbindt: het dient al sinds mensenheugenis als inspiratie voor kunstenaars en fascineerde ook Hilma. Af Klint werkte vanaf 1907 uitsluitend in series die uit meerdere werken bestonden. Een bekende serie is *The Ten Largest*, waarin ze de levenscyclus verbeeldde in eitempera van de kindertijd tot aan de dood.

Het geloof in een verbondenheid tussen alle levensvormen brengt een nieuwe urgentie met zich mee in de huidige tijd van klimaatcrises. De noodzakelijkheid van het thema is doordrongen in de kunstwereld, zowel op institutioneel niveau als in de artistieke praktijk van veel kunstenaars. Geen biënnale, kunstfestival of nieuwe collectiepresentatie passeert nog zonder dat het klimaat, het antropoceen of de relatie tussen mens en natuur een rol vervullen. De klimaatcrisis is té aanwezig, te alarmerend, te drukkend om genegeerd te worden, ook – of vooral – in de kunst. We bevinden ons naast in een klimaatcrisis ook in een crisis van verbeelding: het onderwerp voelt te groot om er een beeld van te krijgen.³ Kunst kan bij uitstek een rol vervullen in het invoelbaar maken van de huidige klimaattijd.

3. In haar lezing *The Future of Time: Literature and Diminished Expectations* op 25 maart 1996 in Washington zegt Toni Morrison al dat we niet meer in staat zijn om een toekomst na misschien wel dertig jaar te bedenken en dat we in plaats daarvan liever aan het verleden denken. De auteur Amitav Ghosh koppelt deze crisis van de verbeelding aan de klimaatcrises in zijn boek *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*, Chicago: The University of Chicago Press, 2011.

The exhibition shows that countless artists, consciously or unconsciously, follow in af Klint's footsteps and continue to work in the spirit of her oeuvre, method and vision. By means of *Cycle*, *Portal*, and *Path*, subthemes that embody three different aspects of af Klint's artistic practice, her work is placed in a contemporary context. This intergenerational exhibition shows that Hilma af Klint has never been far away, and that the ecological, spiritual and technological urgency of her work is more relatable than ever before.

Hilma af Klint – *The Evolution, The WUS/Seven-Pointed Star Series, Group VI, No. 14*, 1908, Courtesy The Hilma af Klint Foundation

2. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 226.

CYCLE

“Where war has torn up plants and killed animals there are empty spaces which could be filled with new figures, if there were sufficient faith in human imagination and the human capacity to develop higher forms.”² — HILMA AF KLINT

For Hilma, everything was constantly in motion. Af Klint started her artistic career as a landscape painter and enjoyed looking at nature and the metamorphoses that continuously take place within it. The cycle of life, the transformation of organisms, the phases from birth to death that everyone goes through and that connect us all: they have inspired artists from time immemorial, and fascinated Hilma as well. From 1907 onwards, af Klint worked exclusively in series that consisted of several works. A well-known series is *The Ten Largest*, in which she depicted the life cycle in egg tempera, from childhood until death.

The belief in a connection between all life forms takes on a new urgency in the current age of climate crises. The necessity of the theme has become firmly established in the art world, both on an institutional level and in the artistic practices of many artists. Hardly a biennial, art festival or new collection display takes place without a role for the climate, the Anthropocene or the relationship between humans and nature. The climate crisis is too present, too alarming, too oppressive to be ignored, even – or especially – in art. In addition to a climate crisis, we find ourselves in a crisis of the imagination: the topic feels too grand to be able to imagine it.³ Art is especially equipped for playing a role in rendering the current climate age relatable.

3. In her lecture *The Future of Time: Literature and Diminished Expectations* in Washington on 25 March 1996, Toni Morrison already stated that we are no longer able to imagine a future maybe even thirty years from now, and that we prefer to think about the past instead. The author Amitav Ghosh links this crisis of the imagination to the climate crises in his book *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*, Chicago: The University of Chicago Press, 2011.

Meanwhile, museums and art institutions are increasingly the scene of protest and activism against (government) policies concerning the fossil fuel industry, pollution or climate change – the image of the besmirched *Girl with a Pearl Earring* will linger on in the collective memory. In addition to these kinds of activist or informative responses within or to artistic

Tegelijkertijd zijn musea en kunstinstellingen vaker het decor van protest en activisme tegen (overheids)beleid met betrekking tot de fossiele brandstofindustrie, milieuvervuiling of klimaatverandering – het beeld van het besmeurde *Meisje met de parel* zal nog lang in het collectieve geheugen voortleven. Naast dit soort activistische of informatieve reacties binnen of op kunstenaarspraktijken, is ook een hernieuwde fascinatie voor de natuur te ontdekken onder hedendaagse kunstenaars. Met niet langer de mens bovenaan de piramide maar natuur, mens en dier als één verstrengeld ecosysteem, speelt de natuur (voor zover dat überhaupt nog als aparte categorie te beschouwen is) steeds meer een symbiotische rol in kunst.

Af Klints fascinatie voor de natuurlijke wereld is goed terug te zien in haar keuzes voor symbolen. Zo stonden rozen voor mannelijkheid en lelies voor vrouwelijkheid. Ondanks dit duidelijke onderscheid tussen man en vrouw, oversteeg Af Klint tegelijkertijd binaire grenzen tussen genders in haar werk. Samen met haar partner en collega Anna Cassel vormde ze 'Vestalasket', een samenvloeiing van vrouwelijke (Vestal) en mannelijke (Asket) energie die ook vaak onderling van positie ruilden. Deze samenvoeging van gender liet ze veelvuldig terugkomen in haar schilderijen, soms letterlijk geschreven als woord, of visueel verbeeld in symboliek. Zoals Jennifer Higgle schrijft in haar boek *The Other Side* (2022): '*Rigid definitions had no part in af Klint's philosophy; in her pictures, she moves as fluidly between genders as she does between cosmic and physical realms; between botanical studies and geometry; from the body of a human to a bird to the roots of a tree.*'⁴ In haar kunst verwerkte Hilma af Klint ideeën zoals een universele harmonie die bereikt zou worden als mannen en vrouwen gelijk zijn en scheidingen tussen natuur en mens zouden vervagen.

4. Jennifer Higgle, *The Other Side: A Journey into Women, Art and the Spirit World*, Londen: Weidenfeld & Nicolson, 2023, p. 129.

In de tentoonstelling wordt bij *Cycle* gekeken naar het hedendaagse verband tussen microkosmos en macrokosmos: op welke manier verbeelden hedendaagse kunstenaars hun band met de natuur? Zo fantaseert Emma Talbot over toekomstige werelden waarin een monolithische visie op de natuur wordt opgeheven en onderlinge verbondenheid tussen elementen, planten en dieren de enige manier is om de ecologische ondergang te overleven. Het werk *Datura* uit haar hedendaagse floriografie-serie *21st Century Herbal* toont de krachten en betekenissen van de gelijknamige plant. Jochem Mestriner grijpt juist terug op historische verhalen en de christelijke mythologie en laat zich inspireren door teksten van romantische schrijvers als Charles Pierre Baudelaire of William Blake. Hij schildert abstracte levensvormen die transformeren

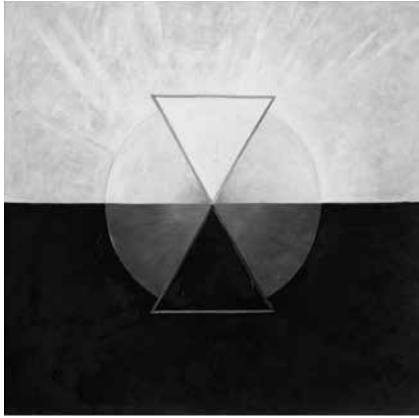
practices, a renewed fascination for the natural world can be found among contemporary artists. No longer with humans at the top of the pyramid, but nature, humans and animals as one intertwined ecosystem; nature (insofar as it can be considered a separate category at all) increasingly plays a symbiotic role in art.

Af Klint's fascination for the natural world can clearly be seen in her choice of symbols. For example, roses represented masculinity and lilies femininity. Despite this clear distinction between men and women, af Klint went beyond boundaries between genders in her work at the same time. Together with her partner and colleague Anna Cassel, she formed 'Vestalasket', a merging of feminine (Vestal) and masculine (Asket) energies, that also often swapped positions with each other. She often repeated this combining of genders in her paintings, sometimes literally written as a word, or depicted visually in symbolism. As Jennifer Higgle writes in her book *The Other Side* (2022): '*Rigid definitions had no part in af Klint's philosophy; in her pictures, she moves as fluidly between genders as she does between cosmic and physical realms; between botanical studies and geometry; from the body of a human to a bird to the roots of a tree.*'⁴ Hilma af Klint incorporated ideas into her work such as a universal harmony that would be reached when men and women are equal and boundaries between nature and humans would fade away.

4. Jennifer Higgle, *The Other Side: A Journey into Women, Art and the Spirit World*, London: Weidenfeld & Nicolson, 2023, p. 129.

In the exhibition, the subtheme *Cycle* looks at the contemporary connection between microcosm and macrocosm: in which way do contemporary artists depict their relationship with nature? Thus, Emma Talbot fantasises about a future world in which a monolithic vision of nature is abolished and mutual connections between elements, plants and animals are the only way to survive ecological destruction. The work *Datura* from her contemporary floriography series *21st Century Herbal* shows the forces and meanings of the eponymous plant. Jochem Mestriner, on the other hand, harks back to historical stories and Christian mythology and is inspired by texts by Romantic authors such as Charles Pierre Baudelaire or William Blake. He paints abstract life forms that transform and evolve on his canvas, as part of a greater whole and connected to each other. Johanna Unzueta works in a similar cyclical manner, in which time forms an inherent component of her practice. Unzueta paints large overlapping circles on large canvases and paper with her entire body, just like af Klint. The titles of her works refer to the number of months that she has spent making the work. Loie Hollowell connects the universal

en evolueren op zijn doek, als onderdeel van een groter geheel en in verbinding met elkaar. Johanna Unzueta werkt op eenzelfde cyclische manier, waarbij tijd een inherent onderdeel van haar praktijk vormt. Op grote doeken en papier schildert Unzueta met haar hele lichaam, net als Af Klint, grote overlappende cirkels. De titels van haar werken verwijzen naar het aantal maanden dat ze besteedt heeft aan het maken van het werk. Loie Hollowell verbindt het universele met het persoonlijke in haar hypnotiserende, kleurrijke schilderijen. Zoals Hilma af Klint is Hollowell voortdurend op zoek naar nieuwe vormen van abstracte expressie en betekenis. Beiden pogen ze de spirituele dimensie of ervaring te vertalen in een universele beeldtaal en gaan daarbij voorbij aan binaire grenzen zoals man versus vrouw.

Hilma af Klint – *The Swan, The SUW Series, Group IX, Part I, no. 13, 1915*, Courtesy The Hilma af Klint Foundation

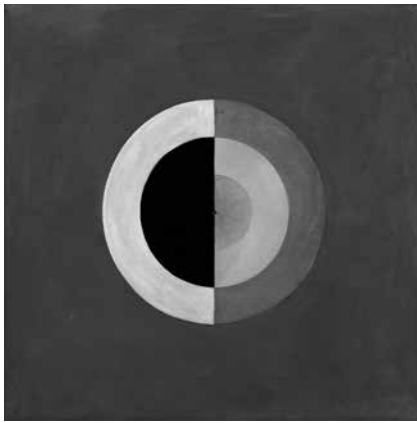
PORTAL

“The images are painted directly through me, without preliminary sketches, with great force.”⁵ – HILMA AF KLINT

5. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 141.

Of het nu gaat om de bepleiting voor een Nationaal Heksenmonument, de hashtag #spirituality op TikTok met meer dan 27 miljard weergaves, de populariteit van yogaklassen, ayahuasca ceremonies en stilteretraites of de zonnevlechten van B&B Vol Liefde-eigenaar Walter, spiritualiteit lijkt breed vertegenwoordigd en lang niet alleen meer in de marges van de samenleving te bestaan. Hilma af Klint ontwikkelde in haar leven een scherp vermogen om te communiceren met de ‘andere kant’; deels vanuit een verlangen dat was ontstaan door het vroegtijdig overlijden van haar jongere zusje Hermina, en deels vanuit een sterke persoonlijke drang en overtuiging dat ze iets groots kon bereiken met haar werk als medium tussen de menselijke en meer-dan-menselijke wereld. In hechte samenwerking met haar compagnons uit de studiegroep en spiritueel verbond *Den Fem* (De Vijf) wijdde Hilma haar leven volledig aan het ontvangen en bestuderen van boodschappen van haar *spirit guides*, die haar ook de opdracht gaven voor de series schilderijen en tekeningen die tegenwoordig zo geliefd zijn. Hilma en De Vijf waren hierin niet alleen: het spiritualisme bereikte een piek in populariteit rond het einde van de negentiende eeuw. Séances, het communiceren met overledenen of het bezoeken van een medium waren aan de orde van de dag.

Verschillende geloofsstromingen beïnvloedden Af Klint in de vorming van haar eigen kosmische wereldbeeld, waaronder de christelijke Rozenkruisers, de theosofie van Helena Blavatsky en de daaruit later vloeiende antroposofie van Rudolf Steiner. De ideeën van de opkomende theosofie en later antroposofie

Hilma af Klint – *The Swan*, *The SUW Series, Group IX, Part I, no. 17*, 1915, Courtesy The Hilma af Klint Foundation

with the personal in her hypnotising, colourful paintings. Like Hilma af Klint, Hollowell is continually looking for new forms of abstract expression and meaning. Both try to translate the spiritual dimension or experience into a universal visual language, and in doing so go beyond binary boundaries such as man versus woman.

PORTAL

“The images are painted directly through me, without preliminary sketches, with great force.”⁵ – HILMA AF KLINT

5. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 141.

Whether it's advocacy for a National Witch Monument, the hashtag #spirituality on TikTok with more than 27 billion views, the popularity of yoga classes, ayahuasca ceremonies and silent retreats, or the remarks about the solar plexus made by Walter, a spiritually-minded participant in the Dutch reality TV series *B&B Vol Liefde*, spirituality seems to be widely represented and no longer exists only on the margins of society. During her life, Hilma af Klint developed a strong ability to communicate with the 'other side'; partly out of a desire that had emerged due to the untimely death of her younger sister Hermina, and partly out of a strong personal urge and the conviction that she would be able to achieve something great through her work as a medium between the human and the more-than-human world. In close cooperation with her companions from the study group and spiritual circle *Den Fem* (The Five), Hilma devoted her life entirely to the receiving and studying of messages from her spirit guides, who also instructed her to make the series of paintings and drawings that are so popular nowadays. Hilma and The Five were not alone in this: spiritualism reached the height of its popularity around the end of the nineteenth century. Séances, communicating with the dead or visiting a medium were the order of the day.

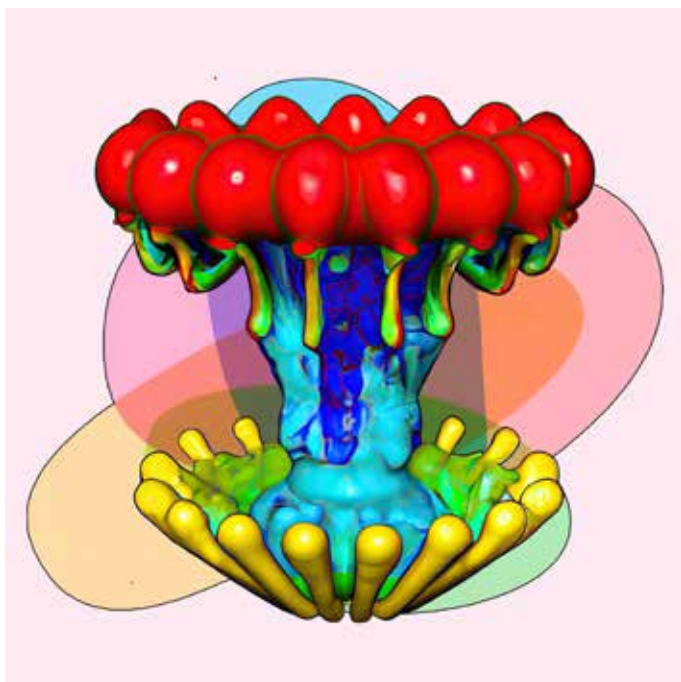
Various religious movements influenced af Klint in shaping her own cosmic worldview, including the Christian Rosicrucians, Helena Blavatsky's theosophy, and Rudolf Steiner's anthroposophy that later emerged from it. The ideas of the emerging movements of theosophy and anthroposophy were not new: in their search for a better understanding of the world, people like Blavatsky and Steiner drew on various religions such as Buddhism, Hinduism, Christianity and ideas about karma, reincarnation and evolution. Thus, the emerging ideas formed a complex web of centuries-old theories and new insights that attempted to reflect on all aspects of society: from medicine to education, and from agriculture to art. However, these new anthroposophical ideas were also criticised, and critical

LOIE HOLLOWELL – *Eight Saints*, 2021
olieverf, acrylverf, epoxyhars op linnen op paneel
71,1 cm x 53,3 cm x 7,6 cm
Kunstmuseum Den Haag

KYARA VAN MEEL – *Untitled*, 2023
Olie op canvas
120 x 90 cm

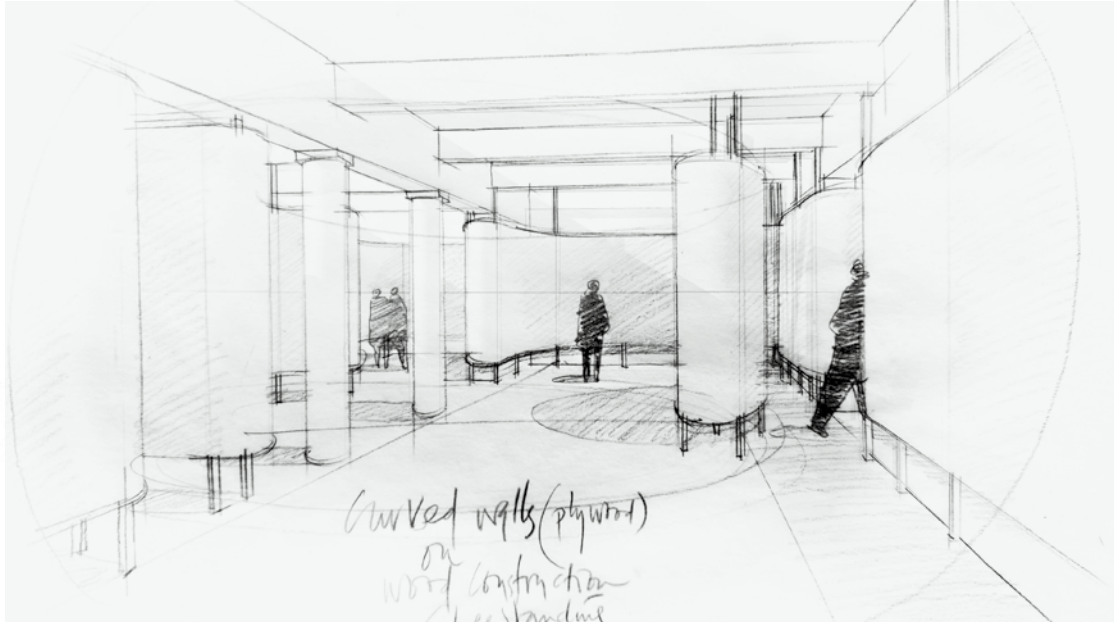

KATJA NOVITSKOVA – *Earthware (PDB approximation, emd 4455)*, 2023
UV-printerinkt, epoxyklei, nagellak, aluminum frame
60 x 60 x 3 cm

JOCHEM MESTRINER – *Miasma*, 2023
Olie, grafiet, kleurpotlood en oliepastel op canvas
50 x 65 cm

Honderd jaar na Hilma af Klint

REMCO OSÓRIO LOBATO, Scenografie *Cycle, Portal, Path*, 2023

MOLLY PALMER – *Third Circuit*, 2008-2020

MOLLY PALMER – *The Plastic Ratio*, 2019
Film still

BUHLEBEZWE SIWANI – *AmaHubo*, 2018
Film stills

Cycle, Portal, Path

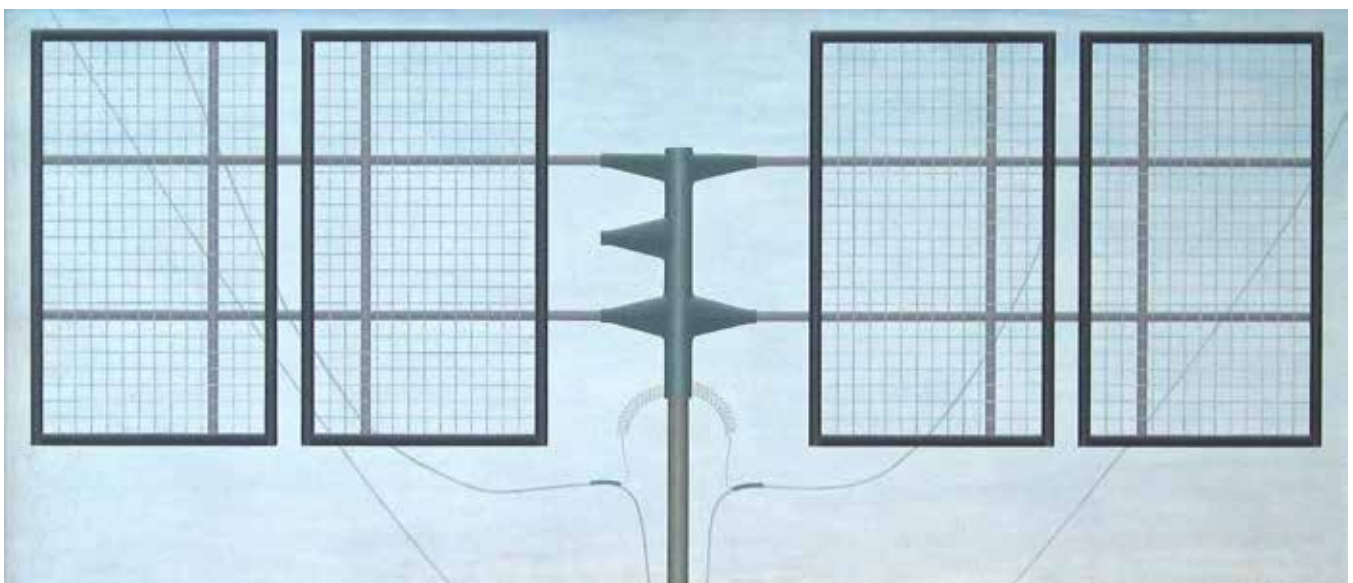
EMMA TALBOT – *Datura* (from *21st Century Herbal*), 2022
Acryl op zijde

JENNIFER TEE – *Tao Magic no.1*, *Tao Magic no. 2*, geglazuurd keramiek, 2014

JOHANNA UNZUETA – *December 2014, January, February, March 2015, NY*, 2014-15
Waterverf en pastel op papier in vrijstaande lijst
107 x 107 cm

ULLA WIGGEN – *Sändare*, 1968, Acryl op canvas, 45 x 100 cm

Honderd jaar na Hilma af Klint

HILMA AF KLINT, *The Ten Largest, Group IV, No. 8, Adulthood*, 1907
Courtesy The Hilma af Klint Foundation

waren niet nieuw: in de zoektocht naar een beter begrip van de wereld putten mensen als Blavatsky en Steiner uit verschillende religies zoals het Boeddhisme, Hindoeïsme, het Christendom en ideeën over karma, reïncarnatie en evolutie. Het gedachtegoed dat hieruit voortvloeide, vormde zo een complex web aan eeuwenoude theorieën en nieuwe inzichten die poogden te reflecteren op alle aspecten van de samenleving: van de geneeskunde tot het onderwijs, en van de landbouw tot de kunst. Dit nieuwe antroposofische gedachtegoed ontving echter ook kritiek, en tot op heden worden er kanttekeningen geplaatst bij sommige ideeën binnen de theosofie en antroposofie, waaronder Steiners opvattingen over ras en etniciteit.⁶

6. Het laat zien dat spiritualiteit en antroposofie ook verbonden kunnen zijn aan een mate van hiërarchisch denken, wat schadelijke gevolgen kan hebben. Een zoektocht naar het verhevene of bovennatuurlijke kan zo ook een afvalrace of concurrentiestrijd worden: eenmaal het ware, universele geloof gevonden worden alle andere geloofsovertuigingen overbodig. Volgens Steiners evolutietheorie was er maar een klein groepje mensen bestemd voor het Universele, wat tot gevolg had dat bepaalde groepen mensen op basis van ras of afkomst zouden achterblijven. Lees er meer over in het artikel 'Race and Redemption: Racial and Ethnic Evolution in Rudolf Steiner's Anthroposophy' van Peter Staudenmaier in *Nova Religio*, 11 (2008) 3, pp. 4-36.

7. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 155.

De naam van Steiner duikt rond haar vijfenveertigste op in Hilma's notitieboekjes. Steiner werd een belangrijke inspiratiebron en gids voor Af Klint.⁷ De antroposofische opvattingen van Steiner sloegen bij Af Klint in als een bom; de filosofie van Steiner was diep geworteld in zijn overtuigingen over spirituele evolutie, menselijke ontwikkeling en de interactie tussen de zichtbare en onzichtbare wereld. Af Klint zag zichzelf als een *transmitter*, een link tussen het aardse en de andere kant. De interacties die Hilma en de rest van De Vijf hadden met hun geesten – genaamd Amaliel, Ananda, Clemens, Esther, Georg en Gregor – legden ze secuur vast in notitieboekjes met automatische tekeningen, tekstfragmenten en later ook schilderijen. De spirituele boodschappen vertaalde Af Klint in symbolen, geometrische vormen en levendige kleuren die allen verwezen naar de ingevingen die ze ontving. Het leidde tot een geheel nieuwe, abstracte vormtaal die nog niet eerder was ingezet door westerse kunstenaars. Af Klint wordt daarom vaak genoemd als een van de grondleggers van de moderne abstracte kunst, en was met haar abstracte beeldtaal bijvoorbeeld eerder dan kunstenaars zoals Wassily Kandinsky en Piet Mondriaan.

Portal onderzoekt de hedendaagse belangstelling voor het spirituele en het bovennatuurlijke. De in 2022 afgestudeerde Kyara van Meel laat zich inspireren door antroposofische vormenstudies die ze vertaalt in kleurrijke tekeningen en schilderijen. Ook werkt ze vaak met de automatisch tekenen-techniek, net zoals Af Klint en De Vijf, die ze voor de tentoonstelling inzet voor een nieuwe muurtekening van houtskool. Remco Osório Lobato, opgeleid als architect, zoekt in de vormen, zichtlijnen en fysieke ervaring van de ruimte naar een harmonieuze compositie. De *spirit guides* stimuleerden Hilma om een ontwerp te maken voor een tempel die al het onderzoek en al haar werken zou kunnen huizen. Speciaal voor de tentoonstelling bedacht Osório Lobato een scenografie gebaseerd op Hilma's tekeningen voor de tempel

comments have been made on some ideas within theosophy and anthroposophy up to this day, including Steiner's ideas about race and ethnicity.⁶

6. It shows that spirituality and anthroposophy can also be linked to a degree of hierarchical thinking, which can lead to harmful consequences. A quest for the sublime or supernatural can thus also become an elimination game or competitive struggle: once the true universal religion has been found, all other religions become superfluous. According to Steiner's evolution theory, only a small group of people was intended for the Universal, which meant that certain groups of people would stay behind because of their race or origin. For more information, see 'Race and Redemption: Racial and Ethnic Evolution in Rudolf Steiner's Anthroposophy' by Peter Staudenmaier in *Nova Religio*, 11 (2008) 3, pp. 4-36.

7. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 155.

Steiner's name first appears in Hilma's notebooks when she is around forty-five years of age. Steiner became an important source of inspiration and guide for af Klint.⁷ Steiner's anthroposophical ideas struck af Klint like lightning; Steiner's philosophy was deeply rooted in his beliefs about spiritual evolution, human development, and the interaction between the visible and invisible world. Af Klint saw herself as a transmitter, a link between earthly life and the other side. Af Klint and the rest of The Five carefully recorded the interactions they had with their spirits – named Amaliel, Ananda, Clemens, Esther, Georg and Gregor – in notebooks, with automatic drawings, fragments of text and later also paintings. Af Klint translated the spiritual messages into symbols, geometric shapes and vivid colours, which all referred to the insights she received. It led to a wholly new abstract formal language that had not been used by Western artists before. Therefore, af Klint is often mentioned as one of the founders of modern abstract art, and with her abstract visual language she was earlier than, for example, artists like Wassily Kandinsky and Piet Mondrian.

Portal examines the contemporary interest in the spiritual and the supernatural. Kyara van Meel, who graduated in 2022, was inspired by anthroposophical form studies, which she converts into colourful drawings and paintings. She also often uses the technique of automatic drawing, just like af Klint and The Five, which she uses to make a new mural in charcoal for the exhibition. Remco Osório Lobato, who was trained as an architect, searches for a harmonious composition in the shapes, sightlines and physical experience of the space. The spirit guides encouraged Hilma to make a design for a temple that would be able to house all the research and all her works. For the exhibition, Osório Lobato created a scenography based on Hilma's drawings for the temple, which connects the artworks in the exhibition with each other, as components of one greater whole. In her work, Molly Palmer connects existing shapes and stories from mythology, esoterism, religious systems and neurosciences. Her practice is characterised by its cyclical approach, in which she constantly refers to older works and combines them into new expressions. She examines the mysterious and the spiritual, and in doing so asks questions about mental health and credibility in relation to spirituality. Buhlebezwe Siwani presents the film installation *AmaHubo*, in which the healing traditions and spirituality of South-African

die de kunstwerken in de tentoonstelling met elkaar verbindt, als onderdelen van één groot geheel. Molly Palmer verbindt bestaande vormen en verhalen uit de mythologie, esoterie, geloofssystemen en neurowetenschap in haar werk. Haar praktijk kenmerkt zich door haar cyclische werkwijze, waarbij ze constant refereert aan oudere werken die combineert in nieuwe uitingen. Ze onderzoekt het mysterieuze en spirituele en stelt daarbij vragen over mentale gezondheid en geloofwaardigheid in relatie tot spiritualiteit. Buhlebezwe Siwani presenteert de filminstallatie *AmaHubo*, waarin de genezingstradities en spiritualiteit van Zuid-Afrikaanse gemeenschappen worden gevierd en tegelijkertijd worden getoond naast de sporen van de koloniale overheersing en onderdrukking. Het werk van Siwani toont en viert spiritualiteit buiten de Europees-Amerikaanse context, los van westerse ervaringen zoals in Af Klints tijd. In *AmaHubo* wordt het belang benadrukt van het verschaffen van de juiste context en kaders bij de geschiedenis en toont de schatplichtigheid naar de wortels van tradities en gedachtegoed zoals het spiritualisme.

Hilma af Klint – *The Ten Largest, Group IV, No. 3, Youth, 1907*, Courtesy The Hilma af Klint Foundation

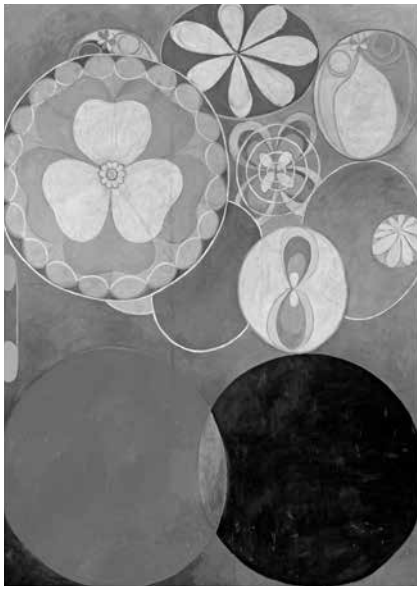
PATH

“I am an atom in the universe that has access to infinite possibilities of development, and it is these possibilities I want, gradually, to reveal.”⁸ – HILMA AF KLINT

8. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 211.

Reflecteren op een tijd lukt vaak het beste achteraf; met gepaste afstand kijkend naar wat er is veranderd, wat ons verder heeft geholpen en waar misschien zaadjes werden geplant voor destructieve gevolgen. Wat is blijvend en wat verdwijnt? Rond de vorige eeuwwisseling volgden baanbrekende uitvindingen en technologische innovaties zich in zo'n duizelingwekkend tempo op, dat er ongetwijfeld een collectieve staat van opwinding bestond. Nieuwsgierigheid naar nieuwe, utopische mogelijkheden wisselden af met zorgen over een snel veranderende wereld. Te midden van alle reuring probeerden kunstenaars de relatie van kunst met de wereld opnieuw vorm te geven. Nieuwe ontwikkelingen op het gebied van biologie, psychiatrie en technologie brachten dimensies aan het licht die voorheen onzichtbaar waren voor het menselijk oog, maar die nu via andere media zoals de microscoop, radiografie en fotografie zichtbaar werden. Dit zorgde voor inspiratie, maar ook voor zorgen bij Af Klint.

Waar de tijd van Hilma op zijn kop stond door de komst van de fotografie, de radio en het telegram, bevinden we ons nu opnieuw in een tijd waarin technologische en digitale innovaties in een stroomversnelling zijn geraakt.

HILMA AF KLINT, *The Ten Largest, Group IV, No. 8, Adulthood*, 1907
Courtesy The Hilma af Klint Foundation

8. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 211.

communities are celebrated and at the same time are shown alongside the traces of colonial rule and oppression. Siwani's work shows and celebrates spirituality outside the European-American context, independent from Western revivals like in af Klint's time. In *AmaHubo*, the importance of providing the right context and frameworks for history is emphasised, showing the indebtedness to the roots of traditions and belief systems such as spiritualism.

PATH

"I am an atom in the universe that has access to infinite possibilities of development, and it is these possibilities I want, gradually, to reveal."⁸ – HILMA AF KLINT

Reflecting on a period often works best in hindsight; looking, from an appropriate distance, at what has changed, what has helped us, and where perhaps seeds for destructive consequences were planted. What remains and what disappears? Around 1900, groundbreaking inventions and technological innovations succeeded each other at such a breakneck speed that there was undoubtedly a collective state of excitement. Curiosity about new, utopian possibilities alternated with worries about a fast-changing world. Amid all this turbulence, artists tried to reshape the relationship of art with the world. New developments in the field of biology, psychiatry and technology revealed dimensions that had previously been invisible to the human eye, but which now became visible through other media, such as the microscope, radiography and photography. This provided af Klint with inspiration, but also worries.

Whereas Hilma's age was turned upside down by the invention of photography, radio and the telegram, we now again find ourselves in an age in which technological and digital innovations are developing at an unprecedented speed. Optimism has given way to scepticism, in which the internet or artificial intelligence are no longer just seen as neutral tools, but also as potentially dangerous machines or political weapons. This ambivalence – on the one hand the democratisation and optimisation that those new technologies can offer, on the other hand the fear of a point of no return in which technology gains the upper hand – is reflected in the art world. Artists who eagerly use new technologies such as 3D printing, artificially generated images and texts or virtual reality, versus artworks that focus on the consequences of these developments, for example when it comes to biased algorithms or the abuse of biometric technologies.

Optimisme heeft daarbij plaatsgemaakt voor scepticisme, waarin internet of kunstmatige intelligentie niet alleen meer worden gezien als neutrale hulpmiddelen, maar ook als potentieel gevaarlijke machines of politieke wapens. Deze dubbele lading – enerzijds de democratisering en optimalisering die nieuwe technieken kunnen bieden, anderzijds de angst voor een *point of no return* waarbij technologie de overhand neemt – vertaalt zich naar de kunstwereld. Kunstenaars die gretig gebruik maken van nieuwe technieken zoals 3D-printen, kunstmatig gegenereerde beelden en teksten of virtual reality, tegenover kunstwerken die ingaan op de consequenties van deze ontwikkelingen, bijvoorbeeld als het gaat om bevooroordeelde algoritmes of het misbruik van biometrische technieken.

Hoe kunnen we de toekomst verbeelden, en welke rol spelen technologie en wetenschap hierin? Kunnen ze ons helpen, of zetten ze artistieke vrijheid, de democratie en onze notie van waarheid onder druk? Zoals kunstenaar en auteur James Bridle schrijft, zal de houding van de mens tegenover diens plaats in de wereld en de menselijke relaties tot machines uiteindelijk bepalen waar technologie de mensheid zal brengen.⁹ We kunnen technologie niet ongedaan maken; we kunnen er alleen gezamenlijk *doorheen* en met de technologie leren denken. Bridle roept op om met technologie samen te werken en tegelijkertijd ook andere vormen van (niet-menselijke) intelligentie serieus te nemen. ‘*Computers are not here to give us all the answers, but to allow us to put new questions, in new ways, to the universe*’.¹⁰ Er is bij uitstek een rol weggelegd voor kunst om deze nieuwe vragen te stellen en te verbeelden. Ook Af Klint zag hier een speciale rol weggelegd voor kunstenaars, zo schrijft haar biografe Julia Voss: ‘*Artists, she knew, had capacities, elevated senses, that would allow them to apprehend phenomena that eluded other people—rays, waves, and vibrations*’.¹¹ Waar Af Klint tekstueel en visueel vorm probeerde te geven aan de nieuwe wereld die zich om haar heen vormde, gaan ook vandaag de dag kunstenaars de uitdaging aan om de tijdgeest of zelfs de toekomst te verbeelden in kunst.

9. James Bridle, *Rise of the machines: has technology evolved beyond our control?*, The Guardian, 15 juni 2018.

10. James Bridle, *Rise of the machines: has technology evolved beyond our control?*, The Guardian, 15 juni 2018.

11. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 47.

In *Path* zijn twee werken van de Zweedse kunstenaar Ulla Wiggen te zien. Het werk *Sändare*, waarin ze elektriciteitsmasten schilderde, maakte ze in de jaren zestig als onderdeel van een grotere serie van elektronische componenten en de structuur van computers. Wiggen verkende deze wereld toen bijna niemand kon voorspellen hoe digitale technologie ons dagelijks leven radicaal zou veranderen. Het andere werk toont een minstens zo complex systeem van verbindingen: de hersenen. Wiggens fascinatie verschoof geleidelijk van de

How can we imagine the future, and what role do technology and science play in this? Can they help us, or do they compromise artistic freedom, democracy or notions of truth? As the artist and author James Bridle writes, the attitudes of humans towards their place in the world and the relationships between humans and machines will in the end decide where technology will take humanity.⁹ We cannot abolish technology; we can only work *through* it and learn to think with technology. Bridle argues in favour of working together with technology, and of taking other forms of (non-human) intelligence seriously at the same time. '*Computers are not here to give us all the answers, but to allow us to put new questions, in new ways, to the universe*'.¹⁰ Art is especially equipped to ask and visualise these new questions. In af Klint's view, too, artists had a special role to play in this, as her biographer Julia Voss writes: '*Artists, she knew, had capacities, elevated senses, that would allow them to apprehend phenomena that eluded other people—rays, waves, and vibrations*'.¹¹ Just like af Klint tried to create a textual and visual representation of the new world that was emerging around her, artists nowadays also take up the challenge of visualising the zeitgeist or even the future in art.

9. James Bridle, 'Rise of the machines: has technology evolved beyond our control?', *The Guardian*, 15 June 2018.

10. James Bridle, 'Rise of the machines: has technology evolved beyond our control?', *The Guardian*, 15 June 2018.

11. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 47.

In *Path*, two works by the Swedish artist Ulla Wiggen are shown. In the sixties, she made the work *Sändare*, in which she painted electricity pylons, as part of a larger series of electronic components and the structure of computers. Wiggen explored this world at a time when almost nobody could predict how digital technology would radically change our daily life. The other works shows a system of connections that is at least as complex: the brain. Wiggen's fascination gradually shifted from the inside of computers to the inside and outside of humans, driven by an eagerness to understand the world around her. In her multimedia work, Jennifer Tee is inspired by the spiritual dimensions in the work of artists like af Klint and traditions from outside Europe, such as Taoist philosophy. She brings together her research in sculptures, ceramic objects, drawings and performances. In the exhibition, the sculpture *Primordial Chaos~Selfhood Meltdown* is shown, referring to af Klint's series *Primordial Chaos* about the creation of the physical world. In addition, Tee presents two series of ceramic objects, *Inner Parallel* and *Tao Magic*, which also refer to drawings by af Klint and examine the tension between reality and perception. Katja Novitskova made three new works as part of the series *Earthware (PDB approximation)* for this exhibition. As a starting point, Novitskova began making a Venn diagram, a diagram that indicates a relationship, which she combined with artificially generated images. In this series, Novitskova

binnenkant van computers naar de binnen- en buitenkant van de mens, gedreven door een nieuwsgierigheid om de wereld om haar heen te doorgronden. In haar multimediale werk laat Jennifer Tee zich inspireren door de spirituele dimensies in het werk van kunstenaars als Af Klint en tradities van buiten Europa, zoals de Tao-filosofie. Ze combineert haar onderzoek in sculpturen, keramieken objecten, tekeningen en performances. In de tentoonstelling is de sculptuur *Primordial Chaos~Selfhood Meltdown* te zien, verwijzend naar Af Klints serie *Primordial Chaos* over de schepping van de fysieke wereld. Daarnaast toont Tee twee series keramieken objecten, *Inner Parallel* en *Tao Magic*, die opnieuw verwijzen naar tekeningen van Af Klint en het spanningsveld tussen werkelijkheid en perceptie onderzoeken. Katja Novitskova maakte drie nieuwe werken binnen de serie *Earthware (PDB approximation)* voor deze tentoonstelling. Als startpunt begon Novitskova met een Venndiagram, een grafische voorstelling om een verband aan te geven, die ze combineerde met kunstmatig gegenereerde afbeeldingen. Met de serie onderzoekt Novitskova de biotechnologische mogelijkheden van de toekomst in een kosmologisch eerbetoon aan Hilma af Klint.

“The form is the waves, behind the form is life itself.”¹² – HILMA AF KLINT

12. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University of Chicago Press, 2022, p. 143.

Toewijding aan het spirituele, een nadruk op de natuur en opwinding en zorgen over de toekomst: kijkend naar de tijd waarin Hilma af Klint leefde en het nu, zijn er veel parallellen te trekken. Zouden de *spirit guides* van Af Klint haar anno 2023 dezelfde aanwijzingen hebben gegeven? Wellicht is het juist de lineaire opvatting van tijd die een analyse van haar werk binnen een hedendaagse context in de weg staat, en past de herwaardering voor haar werk perfect binnen haar eigen cyclische benadering van tijd. Misschien is het spreken over herwaardering of opleving zelfs overbodig: Hilma af Klint is er altijd geweest. Te midden van roerige tijden is het mogelijk een eigen, nieuwe beeldtaal te ontwikkelen, om zowel met introspectie als een grote betrokkenheid naar de wereld om je heen te kijken, luisteren, communiceren en te creëren. De kunstenaars in deze tentoonstelling belichamen wat Hilma af Klint zelf uitdroeg: het lef om het onzichtbare zichtbaar te maken, om vorm te geven aan een wereld in beweging en om niet terug te deinzen voor het maken van kunst voor andere werelden en tijden.

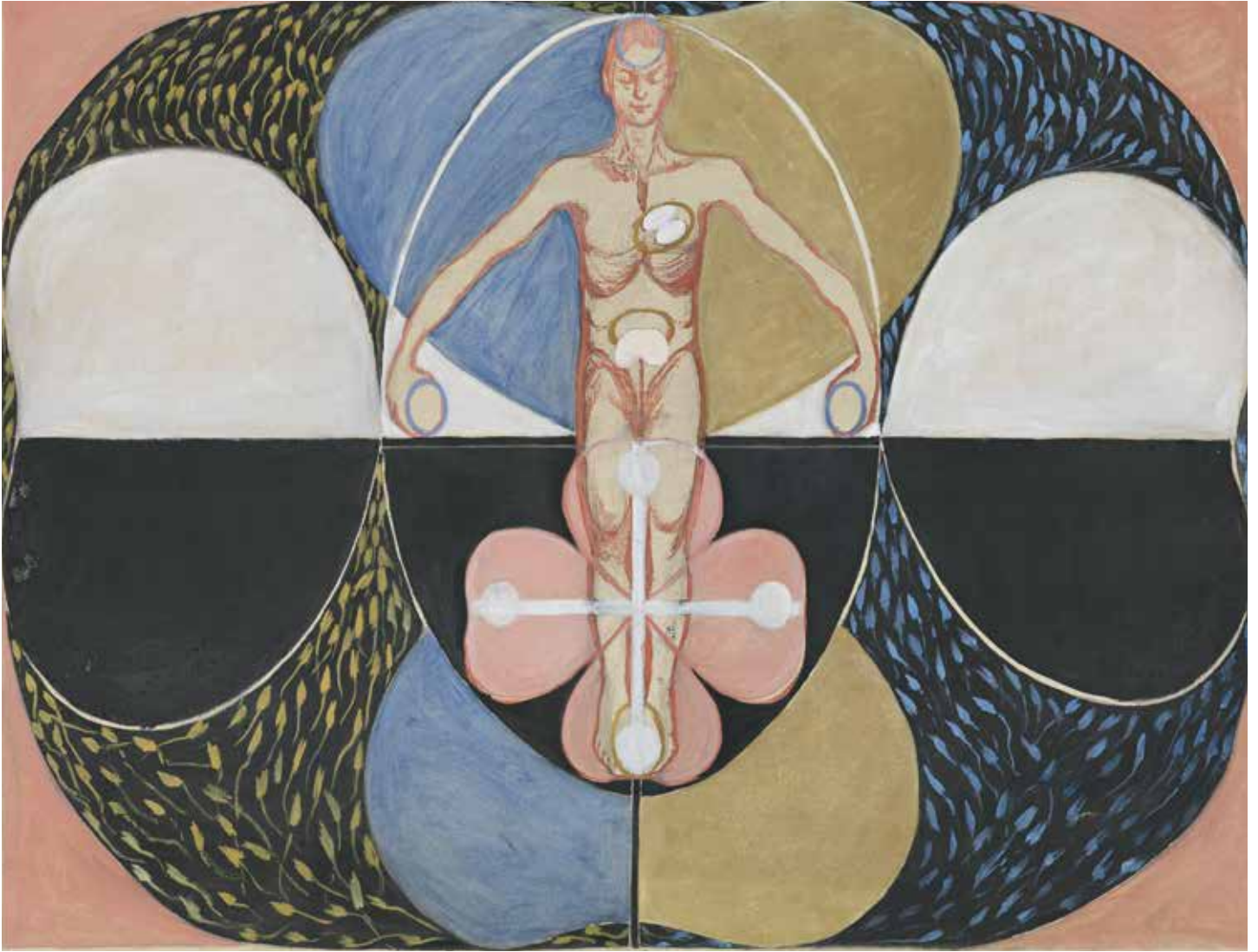
examines the biotechnological opportunities of the future in a cosmological tribute to Hilma af Klint.

“The form is the waves, behind the form is life itself.”¹² – HILMA AF KLINT

12. Julia Voss, *Hilma af Klint: A Biography*, Chicago: The University Of Chicago Press, 2022, p. 143.

Dedication to the spiritual, an emphasis on nature, and excitement and worries about the future: looking at the time in which Hilma af Klint lived and the present, many parallels can be drawn. Would af Klint’s spirit guides have given her the same directions in 2023? Perhaps it is precisely the linear conception of time that hampers an analysis of her work within a contemporary context; the reappraisal of her work fits perfectly within her own cyclical approach to time. Perhaps it is even unnecessary to talk about reappraisal or revival: Hilma af Klint has always been present. Amid turbulent times, it is possible to develop a new visual language, to look at the world around you with both introspection and great commitment, to listen, communicate and create. The artists in this exhibition embody what Hilma af Klint herself conveyed: the courage to make the invisible visible, to give shape to a world in motion, and not to shrink back from making art for other worlds and times.

Cycle, Portal, Path

Hilma af Klint – *The Evolution, The WUS/Seven-Pointed Star Series, Group VI, No. 14*, 1908, Courtesy The Hilma af Klint Foundation

Hilma af Klint – *The Swan, The SUW Series, Group IX, Part I, no. 17*, 1915, Courtesy The Hilma af Klint Foundation

Honderd jaar na Hilma af Klint

Hilma af Klint – *The Ten Largest, Group IV, No. 3, Youth*, 1907
Courtesy The Hilma af Klint Foundation